

NASTAVNO-NAUČNOM VEĆU
FILOZOFSKOG FAKULTETA
UNIVERZITETA U BEOGRADU

Odlukom Nastavno-naučnog veća Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu od 22.12.2022. godine izabrani smo u komisiju za analizu i ocenu disertacije „Istinska religija u Hjumovim *Dijalozima o prirodnoj religiji*“ doktorantkinje Aleksandre Davidović. Na osnovu uvida u rad kandidatkinje, podnosimo Nastavno-naučnom veću sledeći izveštaj.

IZVEŠTAJ O ZAVRŠENOJ DOKTORSKOJ DISERTACIJI „ISTINSKA RELIGIJA U
HJUMOVIM *DIJALOZIMA O PRIRODNOJ RELIGIJI*“ KANDIDATKINJE
ALEKSANDRE DAVIDOVIĆ

1. Osnovni podaci o kandidatkinji i disertaciji

Aleksandra Davidović je rođena 1992. godine u Beogradu. Osnovne akademske studije filozofije na Filozofskom fakultetu u Beogradu upisala je 2011. a završila 2015. godine sa prosečnom ocenom 9,85 i ocenom 10 na završnom radu pod naslovom „Skepticizam i naturalizam u Hjumovoj epistemologiji“. Master akademske studije filozofije je na istom fakultetu upisala 2015. a završila 2016. godine sa prosečnom ocenom 10 i ocenom 10 na završnom master radu pod naslovom „Hjum i pozni Vitgenštajn: skepticizam, naturalizam i metafizika“. Doktorske studije filozofije je na istom fakultetu upisala školske 2016/2017. godine i sve ispite je položila sa prosečnom ocenom 9,83. Tokom studija je bila stipendistkinja Ministarstva prosvete Republike Srbije, Fonda za mlade talente „Dositeja“ Ministarstva omladine i sporta Republike Srbije i Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Objavila je tri naučna rada: „Vitgenštajn o znanju, izvesnosti i skepticizmu“ (*Theoria* 59 (3): 93–104, 2016), „Hjumovo shvatanje odnosa između skepticizma i filozofije“ (*Theoria* 61 (3): 93–118, 2018) i „Who speaks for Hume: The question of Hume’s presence in the *Dialogues concerning natural religion*“ (*Belgrade Philosophical Annual* 34: 113–137, 2021). Učestvovala je na dve međunarodne konferencije – *Recasting the Treatise* u Budimpešti u martu 2018. godine, sa saopštenjem pod naslovom „Development of Hume’s Thinking on the Relationship between Scepticism and Philosophy“ i *Bucharest Graduate Conference in Early Modern Philosophy 8th edition* u novembru 2019. godine, sa saopštenjem pod naslovom „Who speaks for Hume? The question of Hume’s presence in the *Dialogues concerning natural religion*“. Bila je jedna od organizatora tri međunarodne konferencije za postdiplomske studente – *Third Belgrade Graduate Conference in Philosophy*, održane u maju 2018. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu, *Fourth Belgrade Graduate Conference in Philosophy*, održane u maju 2019. godine na Filozofskom fakultetu i *Fifth Belgrade Graduate Conference in Philosophy*, koja je trebalo da se održi 2020. godine ali je otkazana zbog izbijanja pandemije korona virusa.

U julu 2018. godine je zaposlena kao istraživač-pripravnik na Institutu za filozofiju pri Odeljenju za filozofiju Filozofskog fakulteta u Beogradu i angažovana na projektu „Dinamički sistemi u prirodi u društvu: filozofski i empirijski aspekti“ (ev. broj 179041). Od 2020. godine ima zvanje istraživač-saradnik. Tokom doktorskih studija je učestvovala u izvođenju nastave iz četiri predmeta na osnovnim akademskim studijama filozofije: Teorija saznanja 1, Istorija filozofije 2a (srednjovekovna filozofija), Istorija filozofije 2b (rana moderna filozofija) i Hjumova filozofija. Članica je međunarodnog foruma ADVISE za unapređenje nauke i obrazovanja posredstvom filozofije i Centra za logiku i teoriju odlučivanja Sveučilišta u Rijeci. Govori engleski i italijanski jezik.

Doktorska disertacija Aleksandre Davidović pod naslovom „Istinska religija u Hjumovim *Dijalogima o prirodnoj religiji*“ ima ukupno 128 strana uz prateće sadržaje (naslovna strana, apstrakt i ključne reči na srpskom i na engleskom jeziku, podaci o mentorima i komisiji, izjave zahvalnosti, sadržaj, spisak korišćene literature, biografija kandidata i izjave o autorstvu). Osnovni tekst zauzima 107 strana i sadrži nešto više od četiristo hiljada karaktera bez razmaka. Tekst je podeljen na pet poglavlja od kojih je svako, izuzev zaključnog, podeljeno na odgovarajuće odeljke i pododeljke.

2. Predmet i cilj disertacije

Glavni predmet istraživanja u disertaciji kandidatkinje Aleksandre Davidović je istinska religija u Hjumovim *Dijalozima o prirodnoj religiji*. Hjum o istinskoj religiji govori u više svojih spisa posvećenih religiji, ali se njome na poseban način i najiscrpnije bavi u *Dijalozima*. Glavna tema *Dijaloga* jeste teleološki argument za postojanje Boga i u vezi sa njim pitanje da li možemo i šta možemo na osnovu našeg iskustva da saznamo o tome kakav je tvorac uređenosti u svetu. U najvećem delu *Dijaloga* skeptik Filon kritikuje teleološki argument zbog čega deluje da je Hjumov stav prema u ovom argumentu negativan, ali u poslednjem delu *Dijaloga* nastupa naizgled veliki preokret u Filonovom mišljenju kada on prihvata teleološki argument i pozitivno govori o gledištu koje naziva istinskom religijom. Interpretatori Hjumove filozofije su u nedoumici u pogledu toga da li je istinska religija neko religiozno gledište koje Filon zastupa i koje i sam Hjum prihvata te da li je njegov zaključak u *Dijalozima* da nam teleološki argument obezbeđuje racionalne osnove za religiju. Prema kandidatkinji, ovaj predmet zavređuje istraživanje zato što su *Dijalozi* Hjumovo najobuhvatnije delo o religiji za koje, budući da je posthumno objavljeno, ima smisla pretpostaviti da sadrži njegovo krajnje gledište kada je reč o temama koje se u njemu obrađuju.

Glavni cilj kandidatkinje jeste da objasni koja je uloga i značaj istinske religije u Hjumovim *Dijalozima*. Polazeći od interpretativnog problema koji postavlja Filonov preokret ona objašnjava da u *Dijalozima* dva lika brane dve različite koncepcije istinske religije i da je Filonova koncepcija istinske religije u skladu sa njegovim kritičkim stavom prema teleološkom argumentu izraženom u ranijim delovima *Dijaloga*. Njen drugi glavni cilj jeste da pokaže da se shvatanje istinske religije koje brani filozofski skeptik Filon može pripisati Hjumumu. Prvi cilj je važan zbog toga što doprinosi formulisanju jedne obuhvatne i konzistentne interpretacije Hjumovih *Dijaloga*, a drugi zbog toga što je pitanje o Hjumovom krajnjem stavu o religiji jedno od najsloženijih pitanja koje zaokuplja pažnju interpretatora.

3. Osnovne hipoteze od kojih se polazilo u istraživanju

Prva osnovna hipoteza od koje kandidatkinja polazi u svom istraživanju jeste da se izraz „istinska religija“ u *Dijalozima o prirodnoj religiji* koristi u dva različita značenja koja odgovaraju dvama koncepcijama istinske religije, od kojih jednu zastupa Filon, lik koji je filozofski skeptik u *Dijalozima*, a drugu Kleant, lik koji je eksperimentalni teista. Ova hipoteza je potvrđena detaljnom analizom i interpretacijom teksta poslednjeg dela *Dijaloga*, koja je

pokazala da istinska religija za Filona podrazumeva filozofsko prihvatanje minimalno obavezujućeg tvrđenja da verovatno postoji nekakva udaljena analogija između jednog ili više uzroka uređenosti u svetu i ljudske inteligencije, pri čemu taj zaključak nema nikakav moralni značaj niti praktične posledice po ljudski život. Nasuprot tome, istinska religija za Kleanta podrazumeva gledište veoma blisko hrišćanstvu prema kojem tvorac sveta obezbeđuje poštovanje moralnih načela i brine o blagostanju ljudskih bića.

Druga osnovna hipoteza koju kandidatkinja brani u disertaciji jeste da je lik Filon Hjumov glavni predstavnik u *Dijalozi o prirodnoj religiji*. Prema ovom gledištu, Filon nije jedini lik koji zastupa Hjumove stavove u *Dijalozi*, ali on jeste lik koji je u tome najdosledniji i koji brani poznata Hjumova gledišta i onda kada se drugi likovi ne slažu sa njim. Ova hipoteza je potvrđena u trećem i četvrtom poglavlju odbacivanjem konkurentskih hipoteza o Hjumovom zastupniku, od kojih jedna tvrdi da su likovi Pamfil ili Kleant Hjumovi glavni zastupnici u *Dijalozi*, dok prema drugoj nijedan lik ne zastupa Hjuma dosledno.

Treća osnovna hipoteza, koja se nadovezuje na drugu, jeste da *Dijalozi o prirodnoj religiji* mogu da nam pomognu da odgovorimo na pitanje kakvo je Hjumovo lično religiozno opredeljenje. Ova hipoteza je kontroverznija od prethodne dve zbog toga što se sam Hjum nikada nije otvoreno izjasnio o tom pitanju a u svojim različitim delima je naizgled zastupao različita stanovišta. Nakon što je pokazala da Filon konzistentno brani njegova gledišta u *Dijalozi*, kandidatkinja analizira i Hjumove druge spise o religiji i tvrdi da imamo više razloga da mu pripišemo skeptičko stanovište kakvo i Filon zastupa nego teizam, deizam ili ateizam.

4. Kratak opis sadržaja disertacije

Prvo poglavlje doktorske disertacije Aleksandre Davidović je uvodnog karaktera i u njemu kandidatkinja najpre pravi pregled Hjumovih dela posvećenih religiji i tema kojima se Hjum u tim delima bavio kao i uticajem koji je objavljivanje ovih dela ostvarilo na njegovu filozofsku karijeru. Kandidatkinja posebnu pažnju posvećuje istorijatu objavljivanja *Dijaloga o prirodnoj religiji* zbog toga što nam to omogućava da steknemo uvid u to kako su sam Hjum i njegovi savremenici shvatili ovo delo. U narednom odeljku uvodnog poglavlja kandidatkinja navodi informacije o Hjumovom ličnom odnosu prema religiji, a u poslednjem odeljku objašnjava zbog čega razumevanje istinske religije u *Dijalozi* predstavlja poseban

interpretativni problem, nakon čega postavlja osnovne ciljeve pred svoje istraživanje i izlaže plan disertacije.

U drugom poglavlju se kandidatkinja bavi problemom interpretiranja *Dijaloga o prirodnoj religiji*. Ona se zalaže za takozvanu dijalošku interpretaciju *Dijaloga* prema kojoj je za ispravnu i celovitu interpretaciju ovog dela neophodno uzeti u obzir i njegove stilske, književne i dramske elemente. U drugom odeljku ovog poglavlja kandidatkinja ukazuje na strukturne i druge sličnosti između Hjumovih *Dijaloga* i Ciceronovog dijaloga *O prirodi bogova* i tvrdi da razumevanje Ciceronovog spisa može da nam pomogne prilikom tumačenja Hjumovog dijaloga. Kandidatkinja zatim postavlja pitanje zbog čega je Hjum odabrao dijalošku formu za pisanje *Dijaloga* i razmatra i odgovor koji Hjum eksplicitno navodi posredstvom Pamfila u *Dijalozima*, kao i razloge koje je on mogao da ima s obzirom na situaciju u kojoj se nalazio i vreme u kojem je živeo. Njen zaključak jeste da je Hjum najverovatnije bio motivisan željom da osigura da će *Dijalozi* biti objavljeni nakon njegove smrti i željom da angažuje svoje čitaoce da samostalno kritički promišljaju teme o kojima piše u *Dijalozima*. U poslednjem odeljku ovog poglavlja kandidatkinja pokazuje da je Hjum često koristio ironiju kada je pisao o religiji i tvrdi da ovu činjenicu treba imati na umu pri interpretiranju *Dijaloga*.

Treće poglavlje je posvećeno pružanju odgovora na pitanje ko zastupa Hjumova gledišta u *Dijalozima o prirodnoj religiji*. Kandidatkinja izdvaja tri moguća rešenja ovog problema: (1) Filon zastupa Hjuma, (2) Pamfil ili Kleant zastupa Hjuma i (3) nijedan lik ponaosob ne zastupa Hjuma već to čine *Dijalozi* u celini. Kandidatkinja brani tezu da je Filon lik koji zastupa Hjumova gledišta time što pokazuje da razlozi koji se navode u prilog drugim dvama interpretacijama nisu uverljivi. Ona najpre pažljivim tumačenjem *Dijaloga* pokazuje da je Pamfil pristrasan i nepouzdan narator te da njegova tvrđenja, a pre svega njegovu tezu sa kraja *Dijaloga* da su Kleantova gledišta najbliža istini, ne bi trebalo pripisati Hjumu. Potom detaljnom analizom nekih Hjumovih pisama pokazuje da njegovo tvrđenje da je Kleant pobednik u *Dijalozima* ne mora da se shvati kao tvrđenje da se on sam slaže sa Kleantovim gledištima u *Dijalozima*. Najduži odeljak trećeg poglavlja je posvećen pitanju da li su prema Hjumu religiozna verovanja, a pre svega verovanje da Bog postoji, u nekom smislu prirodna. Kandidatkinja razmatra kriterijume za svrstavanje verovanja među hjumovska prirodna verovanja i tvrdi da verovanje da Bog postoji ne može čak ni u nekom slabijem smislu da bude prirodno verovanje u Hjumovoj filozofiji iz razloga što ono nije ni univerzalno prihvaćeno niti

je neodvojivo od ljudske prirode na način na koji su to druga prirodna verovanja kod Hjuma. U sledećem odeljku ovog poglavlja kandidatkinja tvrdi da imamo dobre razloge da Filona uzmemo za Hjumovog glavnog zastupnika u *Dijalozima* zato što Filon u ovom delu brani istu skeptičku poziciju koju je Hjum zastupao u *Istraživanju o ljudskom razumu*. Nasuprot nekim tumačenjima, kandidatkinja pokazuje da tu nije reč o radikalnoj već umerenoj skeptičkoj poziciji. Na kraju trećeg poglavlja kandidatkinja iznosi nekoliko razloga iz kojih je hipoteza da je Filon Hjumov primarni zastupnik u *Dijalozima* uverljivija od hipoteze prema kojoj niko naročito ne predstavlja Hjuma u *Dijalozima*, ali ova hipoteza svoju konačnu potvrdu dobija tek u četvrtom poglavlju disertacije.

Četvrto poglavlje je najznačajnije i najduže poglavlje u čitavoj disertaciji. U prvom odeljku ovog poglavlja kandidatkinja navodi sva mesta na kojima se izraz „istinska religija“ i srodni izrazi javljaju u Hjumovim delima. Među njima se posebno izdvaja govor o pravom teizmu u *Prirodnoj istoriji religije*. Pod „pravim teizmom“ Hjum misli na gledište da postoji jedan inteligentni tvorac sveta koji je čitavu prirodu uredio u skladu sa nekim planom i on u *Prirodnoj istoriji religije* tvrdi da se do ovog gledišta dolazi pomoću teleološkog argumenta za postojanje Boga. Budući da je taj argument glavna tema Hjumovih *Dijaloga*, kandidatkinja u narednom odeljku četvrtog poglavlja disertacije razmatra istinsku religiju u *Dijalozima* i dolazi do zaključka da protagonisti ovog dela zastupaju dve različite koncepcije istinske religije. Pažljivom analizom i interpretacijom ključnih pasusa iz poslednjeg dela *Dijaloga* kandidatkinja pokazuje da je Kleantova istinska religija gledište blisko hrišćanstvu prema kojem Bog brine o dobrobiti ljudskih bića a glavna uloga religije je da podrži moralnost. S druge strane, ona pokazuje da je Filonova istinska religija jedno skeptičko stanovište prema kojem najviše što možemo da utvrdimo pomoću teleološkog argumenta jeste da postoji nekakva verovatnoća da uzrok uređenosti u svetu poseduje inteligenciju nalik ljudskoj ali da to gledište nema nikakve praktične posledice po vođenje ljudskog života. U okviru ovog odeljka kandidatkinja pokazuje da takozvani Filonov preokret, kada se ispravno protumači, ne predstavlja nikakvu prepreku za skeptičko čitanje Filonove pozicije. U ostatku četvrtog poglavlja disertacije kandidatkinja pokazuje da njena interpretacija Filonovog preokreta pruža dodatnu potporu tezi da Filon zastupa Hjuma u *Dijalozima* i tvrdi da se samo Filonova istinska religija može okarakterisati i kao istinska i kao istinita. U poslednjem odeljku ovog poglavlja kandidatkinja navodi razloge iz kojih Hjumu ne bi trebalo pripisati čak ni ublaženi deizam kada je reč o postojanju Boga ali da ne bi bilo prikladno ni da mu se pripíše jaka ateistička pozicija. Teza koju ona brani jeste da je Hjum teorijski skeptik i praktični ateista kada je reč o religiji.

On ostavlja otvorenom mogućnost da je uzrok uređenosti u svetu neko inteligentno biće, ali iz toga ne izvodi nikakve implikacije koje se tiču ljudske moralnosti već smatra da nam naše iskustvo o svetu daje više razloga da mislimo da taj uzrok nema nikakve moralne attribute.

U poslednjem poglavlju kandidatkinja sumira rezultate do kojih je došla u svojoj disertaciji.

5. Ostvareni rezultati i naučni doprinos disertacije

Glavni rezultat koji kandidatkinja postiže u disertaciji je dobro potkrepljena interpretacija Filonovog preokreta i istinske religije u *Dijalozima* koja omogućava konzistentno čitanje *Dijaloga*. Pored toga, njena sistematična analiza samih *Dijaloga* i odnosa između Hjumovih zaključaka u *Dijalozima* i u njegovim drugim spisima posvećenim religiji bitno doprinosi dubljem razumevanju Hjumove filozofije religije u celini. Disertacija Aleksandre Davidović predstavlja značajan naučni doprinos u domaćim filozofskim okvirima budući da se prethodno niko u našoj sredini nije iscrpno bavio istinskom religijom u Hjumovoj filozofiji, ali ona sadrži dovoljno originalnih uvida koji je čine interesantnom i na međunarodnoj filozofskoj sceni. O tome svedoči i činjenica da je rad koji je kandidatkinja objavila 2021. godine pod naslovom „Who speaks for Hume: The question of Hume’s presence in the *Dialogues concerning natural religion*“ citiran 2022. godine u prestižnom međunarodnom časopisu *Hume Studies* (Qu, Hsueh. 2022. „Scepticism in Hume’s *Dialogues*.“ *Hume Studies* 47 (1): 9–38).

6. Zaključak

Na osnovu uvida u disertaciju pod naslovom „Istinska religija u Hjumovim *Dijalozima o prirodnoj religiji*“ doktorantkinje Aleksandre Davidović komisija zaključuje da ovaj rad ispunjava sve formalne i sadržinske uslove koji se postavljaju pred doktorsku disertaciju. Rad je samostalno i originalno naučno delo u kojem je kandidatkinja pokazala izuzetno razumevanje odabrane teme, obuhvatno poznavanje relevantne literature kao i izrazitu sposobnost analize i kritičke procene kako istorijskih tako i savremenih tekstova iz oblasti Hjumove filozofije religije. Imajući u vidu sve što je prethodno navedeno, komisija predlaže Nastavno-naučnom veću Filozofskog fakulteta u Beogradu da donese odluku kojom se kandidatkinji Aleksandri Davidović odobrava usmena odbrana disertacije.

U Beogradu, 16. I 2023.

Komisija:

dr Miloš Vuletić, docent
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

dr Radmila Jovanović Kozłowski, docent
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

dr Predrag Krstić, viši naučni saradnik
Institut za filozofiju i društvenu teoriju